

«ЗНИКНЕННЯ» І «ВІДРОДЖЕННЯ»: ДОВГЕ УКРАЇНСЬКЕ ХІХ СТ.

Поглинання і розчинення

Третього лютого 1764 р. російська імператриця Катерина II призначила генерал-прокурором Сенату князя Олександра В'язмітінова та вручила йому інструкцію. У її таємних настановах ішлося, яким би вона хотіла бачити дії його, найближчого сановника, котрому довіряла контроль за законністю в державі. Першою серед вказівок була та, в якій названо не просто помилкою, а великою дурістю політику її попередників, що вони Малоросію, Ліфляндію¹ та Фінляндію вважали окремими територіями-провінціями в імперії та рахувалися з їхніми політичними й соціально-господарськими особливостями. Катерина вважала, що їх, як

¹ Шведська назва латвійських і естонських земель, які відійшли до Росії у ході Великої Північної війни 1700—1721 рр.

і Смоленську, слід «обрусеть», аби вони перестали «глядеть, как волки к лесу». А для цього слід «разумных людей избрать начальниками тех провинций» та ліквідувати посаду гетьмана в Малоросії. Можна вибачити вчорашній німецькій принцесі її незнання російської мови (слід було сказати «скільки волка не корми, все равно в лес смотрит»), але відмовити в прагматизмі їй ніяк не можна. Поставлені завдання імператриця почала виконувати з ліквідації посади гетьмана, яку на той час обіймав Кирило Розумовський. Він не влаштовував імператрицю, бо намагався (і не без успіху) дістати право дипломатичних зносин, розвивав місцеву торгівлю й промисловість, розпочав широку програму відновлення автономії, прагнув перенести столицю з Глухова до Батурина, де передбачав відкрити університет. А також займався реформуванням козацького війська, сприяв розвиткові української науки, зокрема історії, літератури й мистецтва. Його широка програма модернізації Гетьманщини не збігалася з цілями російського уряду, який почав щораз більше обмежувати політичні й економічні права України. Катерина скористалася з петиції шляхетської аристократії про спадкове гетьманство в роді Розумовських і примусила Кирила відмовитися від гетьманства. Аби позбавити його честолюбних прагнень повернути булаву, вона підтвердила його власницькі права на маєтки, що він отримав від Єлизавети Петрівни, зокрема й на Батурин, та призначила річне жалування в розмірі 50 тис. руб. і щорічну пенсію — 10 тис. руб. Замість гетьмана запроваджувалася Малоросійська колегія (1763 р.). Що ж до «разумных людей», то ними стали ті, які змогли імперську політику спрямувати на порозуміння з етнічними елітами. Президентом Малоросійської колегії (так по-європейському називалася ця посада) було призначено генерал-аншефа, графа П. О. Румянцева, за яким ширилася слава мужнього учасника Семилітньої війни і розумного урядовця — якості, що цінувалися малоросійською елітою. Через батька, який служив там у 1738—1740 рр., та місцевого педагога Тимофія Сенютовича він ще замолоду знав Гетьманщину, що, безперечно, враховувалося імператрицею. П. Румянцеву віддавалась військова і цивільна влада в Україні, йому підпорядковувалась Запорозька Січ, через те за його посадою закріпилася

простіша назва — генерал-губернатора, а не президента. А щоб не було політичного протистояння, як у першій, ще петровській колегії, до її складу введено чотирьох українців, урядовців зі старої адміністрації, і чотирьох росіян; і тим, і тим було надано однакові ранги. У такий спосіб козацька старшина не відштовхувалася від влади, а навпаки — здобувала його прихильність, яку зміцнювали практичні заходи, пов'язані найперше з припиненням вільного переходу селян від одного поміщика до іншого.

Унаслідок добре продуманої політики відбувалося інтегрування еліти до імперського організму через ці та інші поступки, серед яких найзначнішим було невтручання у її відносини з селянством, до складу якого дедалі частіше зараховувалося обезземелене козацтво. Інакше кажучи, українське панство отримувало дармову працю, на якій базувались кріпосницькі відносини між дворянством і селянином. На той час така форма суспільних відносин у країнах Європи переживала занепад, тоді як у Росії кріпацтво перебувало в zenіті. На противагу Петру I імператриця вважала, що зосереджуватися лише на силових засобах не варто, а слід вдаватися до гнучкості, лавірування, політики «волчьих зубов и лисьего хвоста».

У планах Катерини II було чимало заходів, що конструювалися з теорії просвіченого абсолютизму та спрямовувалися на раціональне стимулювання державного механізму й модернізацію управління. Спираючись на просвітницькі моделі розподілу влади Шарля Монтеск'є та Чезарія Беккарії, вона створювала станову монархію, обґрунтовувала концепцію правової регламентації самодержавства та громадянських прав, коли кожен стан мав би власні місцеві органи влади. За жалуваною грамотою дворянству 1785 р., яка поширювалася й на малоросійське панство, дворяни отримували від держави найбільше економічних і соціальних можливостей — монопольне право на душеволодіння, набування заселених маєтків замість військової і державної служби, позбавлення тілесних покарань та інші. А також право формувати на виборному принципі місцеві судові та поліцейські органи влади, як і органи станового самоврядування.

Міський стан також отримував жалувану грамоту, текст якої був скомпонований на основі запозичень міських законів Остзейського

краю, магдебурзького права, литовських статутів, як і статутів шведських гільдій, пруського ремісничого статуту. За її текстом міські обивателі поділялися на кілька категорій залежно від соціального статусу та роду занять і формували на виборному принципі міські та станові органи влади. Хоча сільські жителі й не отримали власної жалуваної грамоти, але вони також брали участь у формуванні судів, поліції та самоврядних органів. Про права кріпосних селян не доводиться говорити, вони цілком залежали від поміщика. Діяльність виборних станових органів із самоврядними елементами контролювалась і спрямовувалась державними чиновниками, з яких найбільш значущими були губернатори та генерал-губернатори.

Можливо, й не всі законодавчі акти, запропоновані Катериною II, були повсюдно та буквально втілені в життя, але на їх основі створювалась нова модель адміністративно-територіального управління з раціональною і ефективною системами влади, яка протрималася до епохи Великих реформ. Вона забезпечила державі стабільність, адже влада монарха спиралась на бюрократичний апарат та елементи станового самоврядування.

Еліта й бюрократія

У Російській імперії привілейований стан створювався здебільшого двома шляхами: традиційним, через походження, та через відбування державної військової чи статської служби. Аби вийти зі складної ситуації щодо чисельності шляхетського стану в Малоросії, Катерина передала його розв'язання на місцеві дворянські зібрання, а П. Румянцев запропонував поширити на українців «Табель про ранги». Інакше кажучи, привілейоване становище слід було вислужити. Ця пропозиція спричинила наростання конфронтації між центром і козацькою старшиною, одна частина якої вважала її несправедливою та принизливою, а інша — оцінила можливість здобути дворянство службовою кар'єрою. У цьому питанні генерал-губернатор поєднав суворий контроль радикального державника з дотриманням субординації при одержанні чинів та дояльного або й співчутливого ставлення до тієї